

”Mässans budskap”

I sin doktorsavhandling, betitlad ”Mässans budskap”, tecknar Jacob Jacobsson bilden av den kristna mässans utveckling sålunda: fornkyrkans kristusbudskap övergick i högmedeltidens transsubstantiationslära. Reformationen innebar en återupptäckt och ett återuppväckande i mässan av kristusbudskapet.

I denna återupprättelse deltog också den svenska reformationen och kristusbudskapet befästes under 1500-talet fram till Johan III:s tid, då lokaliseringstankarna återkom och kristusbudskapet försvagades. Efter Uppsala möte restaurerades emellertid kristusbudskapet.

Här skall nu icke denna teckning av mässans utvecklingslinje närmare granskas. Med så mycket större intresse kan uppmärksamheten riktas på avhandlingens underrubrik: ”En studie i de fasta sångpartierna i svenska mässan under reformationstiden”. Förf. har nämligen på denna punkt gjort ett mycket omfattande arbete med att insamla och registrera, namnsätta och till tid och ort bestämma de ingalunda obetydliga rester av handskrifter, som föreligga från reformationsårhundradet intill förra hälften av 1600-talet. Hans arbete har på ett prisvärt sätt omfattat även de funna exemplaren av tryckta mässordningar från 1541 och de båda upplagorna av Liten sångbok, från 1540-talet och från 1553. I vad angår musiken äro dessa sångböcker att betrakta

som handskrifter, då de upptaga endast tryckta notlinjer med för hand inskrivna noter.

Förf. fullföljer det arbete som, för Sveriges vidkommande, utförts bl. a. av N. Fransén och i Finland av O. Schalin och I. Lagercrantz.

Värdefullast synes vara att förf. i så hög grad kunnat fastställa proveniens och tidpunkt för handskrifterna i fråga. Det blir därigenom möjligt att börja kartläggning av den liturgiskt-musikaliska utvecklingen inom vårt lands olika stift under denna intressanta period.

Förf. har också på ett berömvärt sätt detaljgranskat handskrifterna och därmed kunnat tillgodoföra den fortsatta forskningen åtskilligt av värde. Ett exempel må andragas. På s. 67 not 50 påpekar han att Arbogafragmentet från 1540-talet i pingstens laudamus gör ett tillägg i jämförelse med de tryckta mässordningarna vid ledet ”wij tacke tich for tijn stora äro”. Tillägget lyder ”oc herlighet”. Detaljen är värd uppmärksamhet, därför att just i detta led inom laudamus förelåg en särskild svårighet vid underläggandet av den svenska texten under den gamla musiken. Den latinska texten var avsevärt längre: ”Gratias agimus tibi propter magnam gloriam tuam”. Man tvingades här antingen till en oskön förkortning av den melodiska frasen eller att sammanföra flera noter till längre

melismer. Genom tillägget vann man en möjlighet att närmare anknyta till den gamla musiken. Av intresse vore att se huru detta har gjorts i Arbogafragmentet.

Såsom en av de viktigaste resultaten av undersökningen kan man betrakta dateringen av Een liten Songbook til at brukas i kyrkionne, folio. Den dateras här till tiden efter 1541 (s. 80, 205). Dateringen är värdefull inte minst ur den synpunkten att man sålunda redan vid denna tiden; vid utgivandet av Gustav Vasas bibel och samtidigt med att de stora kyrialena från Hög och Bjuråker kommo till, har arbetat med att få fram ett reducerat kyriale.

Förf. håller före att sångboken var avsedd att brukas i hela riket, inom alla dess stift (s. 205). Det är emellertid inte alldeles klart om förf. menar att sångboken var avsedd som textlig förlaga för hela landet och för att ange ett lämpligt antal serier som ett reducerat kyriale skulle innehålla, eller om sångboken skulle vara musikaliskt normerande på så sätt att alla stift skulle följa den uppsala-tradition, för vilken notlinjerna uppenbarligen voro avsedda.

Förf.:s undersökning visar otvetydigt att de olika stiften ha brukat sångboken, alla stift torde vara representerade, men också att man infört sina egna från medeltidskyrkan hämtade musikaliska traditioner till de fyra serierna och till det femte Kyrialternativet (s. 235). Var det detta man avsåg då man endast tryckte notlinjer utan noter, eller tvingades man av någon slags fattigdom att utesluta noterna?

Svaret beror av om reformatorerna an-

såg angelägnast att så snart som möjligt få *sjungen* svensk mässa eller att alla stift skulle påtvingas samma musikaliska tradition. Ville man det första så måste man låta präster och klockare få sjunga de nya svenska texterna på de insjungna melodierna. Ville man det senare så tarvades en omfattande omskolning av dessa och av djäknarna. Att biskoparna under sådana förhållanden skulle ha avstått från sin tidigare rätt att reglera musiken inom sina egna stift är knappast troligt. Utan noter på notlinjerna har sångboken uppenbarligen kunnat göra den reformatoriska huvudtanken den största tjänsten.

I varje fall har rikskyrkotänkan det i fråga om mässmusiken haft mycket svårt att slå igenom. Stiftstraditionerna levde kvar, vilket visas av de många handskrifterna in på 1600-talet, liksom också av att Liber cantus 1620, som väl var avsedd för rikskyrkan eftersom den utgavs Cum gratia & Privilegio Regiae Majestatis, redan 1623 efterföljdes av en ny Liber cantus avsedd för Växjö stift. Ännu Leimontinus 1675 har fem kyrien för Kalmar stift. Först med musiken till mässan i 1697 års koralbok kan man anta att stiftstraditionerna fick dödsstöten.

Förf. gör flerstädes gällande att reformationen rent principiellt intagit en kärvare hållning till musiken. Denna hållning kom att prägla också kyrialet. ”Även det konservativa evangeliska Ordinarium missae måste i evangeliskt intresse avsevärt reduceras” (s. 71). Förf. gör alltså gällande att det förminskade kyrialet om fyra hela serier och ett femte kyrialternativ, som återfinnes i de båda upplagorna av Liten sångbok, skulle vara ut-

tryck för en evangelisk ståndpunkt. De större kyrialena i Hög, Bjuråker, S 113, Aspergesboken, alla från ett tidigt skede, med deras många serier, skulle vara bevis om eftersläpning av konservatism.

Inför denna tes torde man ha rätt att sätta ett frågetecken. Kan det inte tänkas andra orsaker till reduktionen? Bland annat ville man veta huru de musikaliska förhållandena gestaltade sig ute i församlingarna vid ingången av reformationstiden.

Vi ha de stora medeltida tryckta mis-salena och ett graduale och dessa upp-taga ett rikt register av gloriaintonationer, resp. kyrieserier. Men i vilken ut-sträckning har detta oerhört rika mate-rial kunnat komma till användning utan-för de rikast doterade domkyrkorna, stadskyrkorna och klosterkyrkorna? Hur klarade man sig i de fattigare sockenkyr-korna och ridkyrkorna? Där stod förvisso mycket blygsamma resurser till buds. Även om en ordinarius fanns till hands i kyrkan och visade prästen vad som bor-de utföras på de olika gudstjänst dagarna, så kan man inte vänta sig att allt detta har kommit till utförande på platser där det fanns kanske bara en präst och en klockare som svarade för gudstjänsten.

Ett bevis för att reduktioner faktiskt har förekommit, föreligger i Östra Ene-byboken, som är av största intresse i detta fall, därför att den kan dateras till år 1525. I denna sångbok, som till största delen omfattar anvisningar om musiken till tidegärdens propriemusik, finnas ock-så anvisningar för mässornas proprium, men endast för mässorna på juldagen, påskdagen, pingstdagen och Mikaelida-gen. Här meddelas introitus, gradual al-

leluja, communio och sekvens, d. v. s. all musik till högtidsdagarna, utom ordina-riet. För övriga helgdagar under kyrko-året lämnas inga anvisningar. Handskrif-ten är bevisligen avsedd för kören, efter-som alla de delar, som utfördes av kantor ensam, t. ex. versus i responsorierna, sak-nas. Ö. Enebyboken förutsätter sång av kören i mässorna endast på de stora hög-tidsdagarna. Det är säkerligen ingen till-fällighet att det är samma högtider, för vilka det reducerade kyrialet hade egna kyrieserier. Vid dessa dagar torde djäk-nar ha varit att tillgå som korister.

Nu kan man kanske förutsätta som en möjlighet att man redan under medelti-den förfarit med kyrialet på samma sätt som Ö. Enebyboken förfarit med prop-riet. För de mindre, fattigare kyrkorna kan man ha gjort ett urval av katedraler-nas rikare musikaliska resurser, som åter-fanns i stiftsgradualet.

Detta är nu endast ett antagande, som f. n. icke kan bevisas, men det torde vara minst lika sannolikt som förf.:s tes att det reducerade kyrialet var ett uttryck för en evangelisk princip.

Vad man vet är att från 1540-talet fö-religger en rad stora kyrialen, som om-fattar praktiskt taget hela det gamla ma-terialet. Dessa fortsätter alltså vad man kunde kalla ”katedralinjen”. Men samti-digt skapas ett reducerat kyriale för enk-lare förhållanden, törhända i anslutning till redan utbildad tradition. Att de stora kyrialena icke blevo tryckta och att de så vitt handskrifterna nu visa, tillhöra den tidigaste perioden bevisar näppeli-gen mera än att vid katedralerna klarade man sig med befintliga medeltida hand-skrifter resp. tryck. En *liten* sångbok där-

emot behövdes som hjälp till de många små kyrkorna.

Att arbetet med det reducerade kyriallet tidigt satte in visas av den Nordinska handskriften i UUB från tiden före 1541.

En annan intresseväckande punkt, som förf. ägnar uppmärksamhet är nyordningen i fråga om instiftelseorden, vilka enligt den tryckta mässordningen skulle sjungas omedelbart efter prefationen och som enligt förf. var oskiljaktigt förenade med prefationen (s. 172). Eftersom nu prefationen sjöngs ”måste givetvis instiftelseorden ha samma melodi som prefationen”. Redan de äldsta handskrifterna visa också att dessa båda moment sjungits på samma ton, den gamla tonus solemnus men med samma tuba i båda perioderna. Det samma gäller mässordningarna från 1541, där de tryckta notlinjerna över texten till prefation och instiftelseord regelmässigt försetts med denna musik.

Men i och med att de latinska prefationerna godtogs uppstod svårigheter vid utförandet. Prefationerna slutade med en uppmaning till lovsång, som förutsatte att Sanctus sjöngs omedelbart på prefationen före instiftelseorden. Redan omkring 1540 accepterades latinet i mässan genom Normans *Articuli ordinantiae*.

Norman anvisar också huru man skall förhålla sig härvid (*Tidskrift för teologi* 1892 s. 386). På prefationen, som måste vara skriftlig, följde Sanctus, därefter reciterades på svenska och ”*clara voce*” instiftelseorden. På vanlig ton (*more solito*) sjunges *Pater noster* och slutligen *Agnus Dei*.

Norman har sålunda konserverat de gamla prefationerna med åtföljande

Sanctus. Han har alltså icke ansett prefation och instiftelseord vara oskiljaktiga. Förf., som utförligt refererar *Articuli ordinantiae* (s. 76 f), har icke omnämnt Normans inställning på denna punkt.

Saken är emellertid av så mycket större intresse som Laurentius Petri i *De officijs* följer en liknande linje för den latinska mässan. *De officijs* dateras till 1568.

Liksom Norman anvisar ärkebiskopen att då prefationen sjunges på latin följes den av Sanctus, men — och här följer en för *De officijs* egenartad detalj — av Sanctus sjunges bara första delen. Sången avbrytes vid *Benedictus* och i stället infogas här instiftelseorden, på svenska, och efter dessa följer *Benedictus* och slutligen sjunges Herrens bön.

Detta visar ju att Normans bestämmelser i *Articuli ordinantiae* icke blev bestämmelser bara på papperet. Vid sidan om de anvisningar, som gavs i de tryckta mässordningarna måste man räkna med en därifrån avvikande praxis ute i församlingarna, framför allt i de stora kyrkorna.

Det citerade stället i *De officijs* observeras helt flyktigt av förf. (s. 89 not 44): ”När prefationen föredrages på latin, blir den inbördes ordningen mellan momenten något olika den i SM.” Däremot har förf. icke beaktat innebörden i anvisningen och att den strider emot tesen om de oskiljaktigt förenade momenten prefation-instiftelseorden.

I själva verket är denna passus påfallande. Först därför att här ges högst auktoritativa anvisningar om gudstjänsternas utförande och de visar att inte ens ärke-

biskopen höll mässans tryckta anvisningar för absolut bindande. De äro så mycket intressantare som de visa vad som varit praxis inom ärkestiftet, under Laurentius Petris arkiepiskopat. De officijs anses vara en lärobok för prästerna och de blivande prästerna där. Icke heller Laurentius Petri håller på oskiljaktigheten prefation-instiftelseord.

Nu bör man också hålla anvisningarna i Articuli ordinantiae och i De officijs i minne för att få ett rätt perspektiv på den egenartade utformning av detta komplex, som återfinnes i Liturgien tio år efter De officijs. Där har, som förf. påpekar, flera av de gamla prefationerna upptagits på latin — och detta var ju intet nytt — men därjämte hade de översatts till svenska och märkligast, vilket flyktigt omnämnes av förf. (s. 117 och 118 not 27) är att instiftelseorden inbakats i prefationen, som mynnar ut i Sanctus. Här ansluter Liturgien närmare till Sv. M. 1531. Den kortare formen av prefationen får sålunda följande utseende: ”Sannerliga är thet tilbörligit rett och saligt / at wij altidh och alstädes tacke och loffue tig / helige Herre / alzmechtige Fader euige Gud / genom Jesum Christum wår Herra. Huilken på thet wij hans welgerningar alrigh förgäta skulle / om natten tå han förrådder wart hölt en natuurd i huilkom han togh brödet j sina helga och werdiga hender. . . . Thet görer så offta j här aff dricken / til mijn åminnese. Therfore genom samma tin Son Jesum Christum wår Herra / titt maiestet loffua alle änglar / tilbidie all Herskap . . . Mz huilca wij bidie / at tu werdigas anamma wåra röst / medh een ödmiuk bekennelse / så säyandes. He-

ligh / heligh / heligh / . . .”. Här följer hela Sanctus med Benedictus.

Det är tydligt att det går en linje från Articuli ordinantiae (c:a 1540) över De officijs 1568 till Liturgien 1578. Och den återspeglar kyrkolivet i församlingarna (stadsförsamlingarna?) vid sidan om de tryckta mässordningarna. På olika sätt har man sökt lösa problemet med sammanbindandet av den latinska prefationen och Sanctus. Det märkliga är närmast att man fortsatt med detta arbete, trots att under tiden inga mässordningar upptar latinsk prefation.

Inför liturgiens ordning av komplexet kunde man önskat att förf. gjort sig några frågor: Följer liturgien någon utländsk förebild eller är den en egen skapelse?

I fråga om prefationstonerna har förf. konstaterat att handskrifterna, liksom i fråga om musiken till ordinariet, visar att man följt de olika stiftstraditionerna. Också i detta stycke har det varit angeläget att man (i landsförsamlingarna?) genomförde *sjungen* svensk mässa. Det var ju lättast då präst och klockare kunde bruka de insjungna melodierna. Detta bör ha varit angelägnare än att få en musikalisk enhetlig tradition inom alla stift.

Men på två punkter tyckes förf. ha kunnat konstatera en rikssvensk enighet:

1. När mässa sjöngs på svenska och prefatio och instiftelseord följde varandra så har de senare reciterats på samma ton som prefationen och

2. Fader vår reciteras icke längre på sin egen medeltida ton enligt missalena, utan på prefationstonen.

Redan de tidigaste handskrifterna iakttaga detta samstämmigt. Så t. ex. Asper-

geshandskriften, som får dateras till tiden mellan 1536 och 1538. Och så vitt av förf.:s redovisning framgår är detta genomgående utmärkande för alla stift. Detta är så mycket mera uppseendeväckande i vad det gäller Fader vår, som man näppeligen kunde utesluta den gamla Fader-vårs-tonen såsom mindre evangelisk än t. ex. prefationstonen. (Möjligen kan ordalagen i Articuli ordinantiae ”more solito” ange att Norman tänkt sig att man skulle bruka de gamla Fader-vår-tonerna.)

Kan den rikskyrkliga enigheten på denna punkt tänkas vara ett resultat av överläggningar vid det bekanta ”kyrkomötet” 1536? Detta skulle innebära att biskoparna vid detta tillfälle diskuterat mässans utförande och, om man får sluta av den faktiska utvecklingen, givit de olika stiftet fritt att handla med musiken till ordinariet efter vad som var skick och sed, men att man kommit överens om huru man skulle förfara med den nya kombinationen prefationen-instiftelseorden och därvid inneslutit Fader vår. På något sätt måste denna överensstämmelse mellan de olika stiftet förklaras, en överensstämmelse, som saknar motsvarighet i fråga om den övriga mässmusiken.

Förf. påpekar (s. 172) att i handskrifterna och senare i trycken med handskrivna noter har man endast upptagit cantus sollemnis för prefationerna, men att tonus ferialis, som enligt hans mening bättre bort svara mot reformatörernas intentioner, konsekvent undvikits (s. 179).

Att tonus sollemnis upptogs i mässordningarna för mässan d. v. s. för söndagens högmässa, är naturligt. Man fort-

satte bara det som var praxis vid reformationstidens ingång.

Däremot har tonus ferialis icke undvikits. Detta framgår av Höghandskriften (s. 70 ff), som meddelar brudmässans prefation, vilken skulle brukas av prästen när ”brudan och brudgommen stå undher pellet”. Här förekommer tonus ferialis, och vad mera är med växlande tuba på c och h. I tonus sollemnis har man som nämnts däremot samma tuba i båda perioderna på c, vartill kontinentala förebilder finnas.

Man har synbarligen knappast haft några evangeliska invändningar mot tonus ferialis. I brudmässan levde den f. ö. kvar, såsom framgår av tillägget till Keyzers koralbok av år 1701.

Beträffande sanctustropen Tibi laus, vilken ligger till grund för vår nuvarande psalm 199, påvisar förf. att den tidigt förekommer i vissa reformationshandskrifter, trots att reformatörerna voro restriktiva emot sådana troper (s. 62 ff). I synnerhet borde de ju ha varit kritiska på denna trop, då den hörde samman med det sanctus, vilket brukades vid Kristi lekamens fest. Härtill säger förf.: ”Det är emellertid belysande att denna trop tidigt frigjordes från Sanctus och fick karaktären av självständig kyrkovisa” (s. 62).

Nu levde alltså tropen kvar, vilket bäst visas av de många handskrifter, som citera den med svensk text, liksom att dess text trycktes i Liten sångbok och med noter i Liber cantus 1620 och 1623. Orsaken härtill kan vara att den kyrieserie, som anvisades för trefaldighetstiden, och vari tropen ingick, tillika brukades vid brudmässor, enligt anvisningen i Hög-

handskriften. Liksom de ärbara brudarna inte ville undvara kyrkans brudkrona, vilken Gustav Vasa tvingades att unna församlingarna tillbaka, så ville de nog ha en rätt mässa, och till den hörde detta sanctus med den lättfattliga och tilltalande sanctustropen.

Men kan verkligen den frigjorda tropen betecknas som en självständig kyrkovisa? Den förekommer under hela 1500-talet i de liturgiska sångsamlingarna, men dess text meddelas icke ibland kyrkovisorna. Såvitt jag har kunnat finna upptages den där först år 1695. Den torde icke ha betraktats som kyrkovisa utan som en liturgisk sång.

Jacobssons avhandling rymmer ett mycket omfattande material, och utgör en stimulerande läsning. Den kastar nytt ljus över utvecklingen under det svenska reformationsårhundradet och sätter ofta läsarens tankar i rörelse. Det bör ju en god avhandling göra.

Arthur Adell

Jacob Jacobsson: Mässans budskap. En studie i de fasta sångpartierna i svenska mässan under reformationstiden. (Gleerups förlag, Lund 1958. 291 s. 20: — kr.)